

АЛЕКСАНДЪР МЛАДЕНОВИЋ (Нови Сад)

О НЕКИМ ОСОБИНАМА СРПСКОСЛОВЕНСКОГ ЈЕЗИКА ПОСЛЕ XIV ВЕКА

I

Формирање српске редакције старословенског језика или српскословенског језика, како се у науци назива стари књижевни и црквени језик код представника источног, православног богослужења на подручју данашњег српскохрватског језика,¹ не може се тачно временски одредити јер за то данас недостају писани споменици из прве половине XII, затим из XI, као и из X века, настали и сачувани на поменутом подручју. Истина, у Маријином или Богородичком јеванђељу, старословенском глагољском споменику из XI века, јавља се понека особина српскохрватског језика (нпр. један од типичних штокавизама: *у- < ѿ-*),² али су оне доста ограничене те се не може говорити о поменутом јеванђељу као о споменику који у правом смислу припада српској редакцији старословенског језика. Међутим, Маријино јеванђеље може нам служити као посредно сведочанство о присуству српске редакције старословенског језика, иако не у свим а оно бар у неким цртама, и то у време, у XI веку, када је, како се сматра у науци, настало поменуто јеванђеље.³ Почетак јављања српских или српскохрватских народних језичких особина пада у време непосредно после примања словенске писмености код Срба, што је било, свакако, најкасније у првој половини X века. Логично је претпоставити да је убрзо по примању писмености, негде до краја X или у почетку XI столећа, приликом преписивања старословенских текстова са старијих предложака, долазило до уношења неких особина српског народног језика у поменуте текстове, што није морала увек бити преписивачева свесна интервенција већ и његова

¹ П. Ђорђевић. II. Књижевни језик. А) Књижевни језик на основи старословенског језика. а) У српској књижевности до Доситеја. — В: Енциклопедија Југославије. Кн. 4. Загреб, 1960, с. 512: Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози. Београд (Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије), 1971, 143.

² Памятникъ глаголической письменности. Мариинское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями. Трудъ И. В. Ягича. Graz (Akademische Druck- und Verlagsanstalt), 1960, р. 425, 423—425.

³ В. Јагић. Op. cit., р. 410.

лична случајна омашка.⁴ У овом правцу, у одређивању времена настанка српске редакције старословенског језика, на жалост, морамо се задовољити оваквим претпоставкама које се не могу доказати материјалом одговарајућих споменика и то из простог разлога што таквих споменика, насталих на Балкану у X, XI и у највећем делу XII века, данас нема сачуваних на том подручју како код Срба, тако и код Македонаца и Бугара, јер све што је из тога времена остало сачувало се на Светој Гори, у Јерусалиму, на Синају, Русији и др. Овај недостатак споменика — а у поменутиим вековима морало их је, несумњиво, бити код тзв. византијских Словена на Балканском полуострву — објашњава се, по В. Мошину, систематским уништавањем „словенске књижевности, како глагољске тако ћирилке“, које је Византија, нарочито после пропасти Самуиловог царства, спроводила у XI и XII веку, у време појачаног грецизирања свих јужних Словена који су тада потпадали под Цариград.⁵ Истварно, друкчије није могуће разумети појаву чувеног Мирослављевог јеванђеља (насталог свакако до 1191. године),⁶ а такође и Вукановог јеванђеља (које је написано до 1199 године, односно пре смрти Стевана Немање, тј. пре 13. фебруара 1199),⁷ црквених ћириличких споменика српске редакције с краја XII века, који су писани организованим књижевним језиком, српско-словенским, који је већ тада иза себе морао имати дуже време употребе, једну солидну традицију која је морала бити негована и развијана не индивидуално, по жељи појединих писара, већ колективно, свесним настојањем читаве једне школе, правца, или праваца, коме су писари поменутих јеванђеља по свом образовању припадали. Дакле, појава крајем XII века поменутих споменика може се објашњавати једино ранијим постоја-

⁴ Интересантно је мишљење П. Борђића који сматра да су српски народни језички елементи најпре били продрли изговорни вид старословенског богослужбеног језика и да су се после тога уносили у писани вид овога језика (П. Борђић, *Исторја српске ћирилице*, с. 63).

⁵ В. Мошин. *О периодизацији руско-јужнословенских књижевних веза*. — Слово, Загреб, 1962, књ. 11—12, с. 66, 67.

⁶ Ако се узима да је Мирослав, Немањин брат по мајци, владао као кнез Хумом до 1190. или 1191. године, када га је његов синовац Растко, будући св. Сава, заменио у управљању овом покрајином, онда је логично узети као тачно претпоставку да је Мирослављево јеванђеље настало до тих година, а не до 1198 године када је Мирослав умро. Не треба сметнути с ума не чињеницу да се на самој насловној страни овога јеванђеља истиче да је то *јеванђеље великог кнеза Мирослава, сина Завидина*, што значи да је овај споменик писан у времену док је Мирослав носио поменути титул, односно док је био на власти Т. Маретић. *Мирослављево јеванђеље*. — Бранково коло, IV/1898, св. 12 (19/31 март), с. 375; М. Ј. Д. *Мирослав, хумски кнез, брат Стефан Немање*. — В. Енциклопедија. Југословије, Загреб, 1965, књ. 6 (Макљ-Пут), 132; П. Поповић, *Свети Сава*. — Годишњица Николе Чупића, Београд, 1938, књ. 47, с. 242; А. Белић, *Учешије св. Саве и његове школе у стварању нове редакције српских ћириличких споменика*. — Светосавски зборник, Београд (Српских краљевска академија. Посебна издања књ. 114. Друштвени и историјски списи књ. 47), 1936, књ. 1: Расправе, с. 214; В. Мошин, *„Револуције“ у историји старог српског правописа*. — Библиотекар, Београд, бр. 6 за 1963 годину, с. 469; Р. Новаковић, *Поводам податка о Растковом боравку у Захумљу*. — Свети Сава. Споменица поводом осамстогодишњице рођења 1175—1975, У Београду, 1977, (25—32).

⁷ Овај датум се узима према најновијим испитивањима Ф. Баришића у његовом раду: *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*. — Хиландарски зборник. Београд (Српска академија наука и уметности. Хиландарски одбор), 1971, књ. 2, 31—58, 54. Крајња временска граници настанка Вукановог јеванђеља одређује се према датуму Немањине смрти (уп. Ј. Врана, *Вуканово еванђеље*. — Београд, Српска академија наука и уметности. Посебна издања књ. 404. Одељење књижевности и језика књ. 18), 1967, 2).

ањем, много времена пре настанка ових двају јеванђеља, једне организоване писмености код Срба. А стварање такве писмености није се одвијало брзо, јер уношење, народних, српских црта у језик старословенских текстова, посрбљивање тих књига, одређивање у том поступку међусобног односа двају језика: старословенског и српског народног — то је процес који је, несумњиво, морао дуго трајати и отуда се с правом претпоставља да се крај X или почетак XI века може узети као време настанка српске редакције старословенског језика.⁸

II

Низ својх особина, које су га разликовале и одвајале од старословенског, српскословенски језик је развио још у најстаријем времену свога постојања. Тако се, на пример, српскословенски одликовао:

- 1) непознавањем назалних самогласника,
- 2) познавањем једног полугласника,
- 3) до краја XII века делимичним познавањем, а од почетка XIII столећа потпуним непознавањем вокала „јери”,
- 4) присуством рефлекса $y(-) < v(-)$,
- 5) познавањем тзв. секундарног вокалног *р* и *л* (старословенски примери типа *крѣстѣ*, *крѣвъ*, *слѣза*, *плѣтъ* и сл. изговарали су се са самогласничким *р* и *л*),
- 6) познавањем искључиво непалаталног вокалног *р* и *л*, односно одсуством палаталних тих гласова,
- 7) развитком вокала *ѣ* у *е*,
- 8) изменом групе *-вѣ-* у средни речи у *-ѣв-* при чему се полугласник изговарао (нпр. стсл. *жрѣтвѣннкѣ*⁹ > српскосл. *жрѣтвѣннкѣ*), а од XIV века био замењен са *-а-* (*жрѣтѣвник* и сл.),
- 9) одсуством меких сугласника: *р*, *ѣз* и *с* и њиховом заменом тврдим консонантима: *р*, *з* и *с*,
- 10) присуством консонаната *ѣ* и *ћ*, у почетку у страним речима а касније и у домаћим, поред старословенских група *шт* и *жд*,
- 11) одсуством старе деклинације типа ном. *сѣнѣ*, ген. *сѣнѣу* и сл.,
- 12) присуством облика заменичко-придевске деклинације у генитиву једине мушког и средњег рода *-ога/-ега* (нпр. *славнога*, *тога*, *вашега* и сл.), поред истих тих форми на *-аго/-его*,
- 13) присуством форми датива једине мушког и средњег рода заменичко-придевске деклинације на *-ому* (нпр. *младому*, *старому* и сл.),

⁸ Уп. и речи Ђ. Даничића који каже: „Што Срби у најстаријим за сада познатим књигама својим имају стална правила за језик којим су писали, и тих се правила постојано држаше, — то нам је једино сведочанство да је књижевност у српског народа много старија него што су најстарији споменици који су нам остали. Јер правилност она није могла постати од један пут, него је дуго времена морало бити колебања, док се дошло до онеке правилности, — требало је времена *то више* што је *теже* сложити два језика; а *два* језика сложити, и за оно, у чему се сложе, поставити правила, и њих се постојано дражати, — то је још много теже него поставити правила, за писање *једним* језиком” (уп. *Ситнији списи Б. Даничића. I. Критика, полемика и историја књижевности*. — Сремски списи књ. 14), 1925, 311–312).

⁹ Уп. *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha (Československá akademie věd. Ustav jazyků a literatur). 1965, 11, 614.

14) уопштавањем наставка *-та* за 2 и 3 лице двојине сва три рода код глагола (нпр. према стсл. през.: 1. *носнѣѣ*, 2. *носнта*, 3. *носнтѣ*, у српскословенском долази: 1. *носнѣѣ/носнѣѣ*, 2—3 *носнта*),

15) присуством форми на *-мы/-мн* у 1 лицу множине презента, а понекад и облика других глаголских времена, и то првенствено код атематских глагола (према стсл. *ѣмѣ*, *ѣсѣ*, *нмаѣ* и сл., налазимо у српскословенском: *ѣмы /ѣмы*, *ѣсмы /ѣсмы*, *нмамы* и сл.),

16) уопштавањем облика инфинитива место супина,

17) одсуством асигматског аориста,

18) присуством облика потенцијала формираних на нов начин, помоћу облика помоћног глагола: *быхѣ*, *бы*, *бы*, *быхѣмѣ*, *бысте*, *быше/бн*.

Већину неведених особина српскословенских језик је примио ослоном на српске народне говоре, а један број тих црта резултат је индивидуалног развитка овог старог књижевног и црквеног језика (нпр. особине наведене под 8 и 15). У времену до друге половине XIV века за српскословенски језик се може генерално рећи да је прошао кроз фазу своје пуне стабилизације. То је период када се српскословенски језик у великој мери развио и учврстио, то је немањинка епоха у историји српске државе када су на овом језику створена многобројна духовна и световна дела српске средњовековне књижевности, то је период када су се са јачањем државне и црквене власти учвршћивали, развијали и ширили по манастирима и владарским канцеларијама преписивачки центри и школе писмености, што је, наравно, имало одлучујући утицај на осамостаљивање српскословенског као црквеног и књижевног језика. Ово се потврђује чињеницом да је после XIV века престао, по правилу, прилив особина народног језика у српскословенски јер се овај други карактерише одсуством црта као што су: *-о (-) < -лъ(-)*, јотовање група *jt* и *jd* (тип: *наѣи*, *наѣем* и сл.) наставак *-а* у генитиву множине код именица, ново јотовање, јекавско јотовање и др.

Међутим у вези са једном цртом, са вокализацијом полугласника у *а*, што се у српскохрватским народним говорима вршило почев од XIV века,¹⁰ српскословенски језик није губио релације са поменутим народним говорима. Структура српскословенског језика, његова фонолошка страна, показује врло широку заступљеност поменуте вокализације полугласника, много шире него што је та појава заступљена у нашим народним говорима.¹¹ Ту ширину, тај велики обим присуства ове особине у српскословенском језику, показује вокализација тзв. слабог полугласника у овом нашем старом књижевном и црквеном језику, а која, по правилу, изостаје у српскохрватским дијалектима.¹²

¹⁰ У вези са нејединаким временским наставком ове појаве у нашим дијалектима уп. рад. П. Ивића и М. Грковић. *О почецима замене полугласа са а у ћирилским споменцима*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1971, књ. XIV/1, с. 53—59; уп. такође П. Ивић. *Судбина полугласа у српскохрватском језику*. — Књижевност и језик, Београд, XIX/1972, бр. 2—3, с. 6—11.

¹¹ Уп. П. Ђорђевић. *Историја српске ћирилице*, с. 206 и даље.

¹² Под којим се условима чувао а под којим губио полугласник у народним говорима уп. рад П. Ивића. *О условима за чување и испадање полугласа у српскохрватском*. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1974, књ. XVII/2, с. 37—47.

Присуство једног полугласника у нашим народним говорима, у периоду до краја XIII и почетка XIV stoleћа, свакако се у великој мери подударало са егзистирањем тога гласа у ондашњем нашем књижевном језику, што је значило, у овом погледу, одређену идентичност између вокалског система матерњег језика, дијалекта, који је био у основици народног говора једнога нашега писара, и истог тога система у српскословенском језику. Ово се, наравно, тицало полугласника у некадашњем тзв. јаком положају. Другим речима: тамо где је у нашим народним говорима постојао у речима полугласник у јаком положају, где се изговарао, постојао је тај глас, наравно, и у српскословенском језику (нпр. тадашње народно изговорно *дѣн, сѣн, отѣц, лакѣт, моглѣ, Петѣр, јесѣм* и сл., затим случајеви типа *дѣньс, тѣмѣн* и сл. са аналошки успостављеним, у првом слогу, јаким полугласником, као и случајеви где се полугласник очувао захваљујући разним фонетским моментима: *мѣгла, лѣгати, стѣбло, стѣкло, дѣска, стѣза, тѣшта, мѣни* и сл.¹³ — уп. у стсл. *дѣнь, сѣнь, отѣц, лакѣтъ, моглѣ, Петрѣ, есмѣ, дѣньсѣ, тѣмѣнѣ, мѣгла, лѣгати, стѣбло, стѣкло, дѣска, стѣза, тѣшта, мѣни* и сл. — подударало се у изговору, у присуству полугласника, са тим истим примерима у српској редакцији старословенског језика где су се ти примери писали: *дѣнь, сѣнь, отѣц, лакѣтъ, моглѣ, есмѣ, дѣньсѣ, тѣмѣнѣ, мѣгла, лѣгати, стѣбло, стѣкло, дѣска, стѣза, тѣшта, мѣни* и сл.). Кад је током XIV века дошло до вокализације *ѣ > а* у нашим народним говорима, кад су писари српскословенских такстова у својим матерњим српским дијалектима имали и изговарали овај рефлекс *а*, несумњиво је тада почело снажно продирање тога изговора и у српскословенске текстове, јер о томе сведоче примери ове врсте написани са *а* у споменицима српске редакције старословенског језика.¹⁴ Ова вокализација, овај изговор са *а* ранијег полугласника, захватила је српскословенски језик, како је већ речено, много шире неголи наше народне говоре, јер је у овом нашем старом књижевном и црквеном језику дошло до вокализације слабог полугласника у низу случајева. Тако је, на пример, вокализација полугласника у старим префиксима *сѣ-, вѣ-, вѣз-* присутна у српскословенском језику у многим примера: *сабрат, сабитије, саболезновати, савакупити, сагревати, ваности, ваведеније, вапити, вавек, ваистину, вазбудити, вазвишавати, ваздати, ваздигнути, вазраст* и сл.¹⁵ Стари предлози *сѣ, кѣ, вѣ* изговарали су се са *а* (*са, ка, ва*) у српскословенском језику: *сѣ глѣдомѣ* (*са гра-*

¹³ О фонетским условима под којима се у нашем језику чувао иначе по природи слаб полугласник. уп. цитирани рад. П. Ивића, *О условима за чување и испадање полугласа у српскохрватском*, с. 37—47.

¹⁴ Уп. нпр. у Чајничком јеванђељу, споменику с краја XIV или из почетка XV века: *са марнѣ, нзагнаан, тацѣ, залѣ, тамницѣ, пришаѣ* и сл. (др. В. Јерковић. *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*. Нови Сад (Матица српска), 1975, с. 111).

¹⁵ Многе овакве примере наводи Вук Караџић из језика Јована Рајића, писца војвођанских Срба из друге половине XVIII века (уп. *Главне разлике између данашњег Славенског и Српског језика у књизи: Сабрана дела Вука Караџића. Књига осма: Даница 1826, 1827, 1828, 1829, 1834*. Београд (Просвета), 1969, с. 56—57). Уп. и П. Ђорђевић *Историја српске ћирилице*, с. 206 и даље: *О транскрипцији српскословенских текстова—Зборник за филологију и лингвистику*, Нови Сад (Матица српска), 1961—1962, књ. IV—V с. 72).

дом), *въ* домоу (ва дому), *къ* вама (ка вама) и сл.¹⁶ Наравно, форме *са*, *ка* и *ва* имале су свој ослонац у нашим народним говорима где су настале вокализацијом полугласника у условима када се овај налазио у јаком положају (нпр. *съ съномъ* инстр. једн., *въ дъне* лок. једн., *къ съноу* дат. једн. и сл.). Утицајем народног језика у овом правцу дошло је до изговора предлога *съ*, *къ*, *въ* са *са*, *ка* *ва*, и у оним примерима где је полугласник у тим предлошким формама био по пореклу у слабом положају.

Вокализација слабог полугласника у српскословенском језику вршила се и у облицима старословенских заменица *вѣса*, *вѣсе*, *вѣсакъ*, *вѣсака*, *вѣсако*, у формама њихових зависних падежа, као и у речима изведеним или саграђеним од њих. Тако је српскословенски фонетизам ових заменица био: *васа*, *васе*, *васак*, *васака*, *васако*, затим *васега* или *васего*, *васакому* и сл.¹⁷ Вокализован слаб полугласник среће се у српскословенском језику и у низу других примера: *чѣтѣти* (чатити), *дѣштѣ* (дашти, кћи'), *вѣлчѣство* (величаство), *множѣство* (множаство), *ѹбожѣство* (убожаство) *отѣчѣскѣ* (отачаски), *плѣтѣскѣ* (плтаски) и сл.¹⁸

Ова вокализација слабог полугласника у српскословенском језику, вршена у поменутиим случајевима (нпр. *васа* < *вѣса*, *ванук* < *вѣноукъ*, *богатаство* < *богѣтѣство* и сл.¹⁹) објашњава се, с једне стране, утицајем измене у *а* јаког полугласника у народним говорима, што је, како је већ овде поменуто, извршено од XVI века у низу српскохрватских дијалеката *а*, наравно, и у оним штокавским на које се српскословенски језик многим својим особинама наслањао (в.напред), и, с друге стране, присуством традиционалног правописа у српскословенским текстовима *где се подједнако писао како полугласник у некадашњем јаком, тако исто и полугласник у некадашњем слабом положају*.²⁰ Писац или писар српскословенског текста, после XIV века, знајући из свог матерњег, народног језика за изговор са *-а-* нпр. именица *дан*, *пас*, *сан* или придевске заменице *вас* (ном. једн. м. р.) које је он писао: *дѣнѣ*, *пѣсь*, *сѣнѣ*, *вѣсь* у складу са одговарајућим српскословенским ортографским нормама, али које је тај исти писар и у српскословенском изговарао са *-а-*, — примењивао је изговор полугласника са *а* и у низу других случајева у којима је такође писао *ѣ* али у којима није долазило до вокализације полугласника у народним говорима. Ту се, пре свега, мисли на сне случајеве где је, према

¹⁶ Уп. П. Ђорђевић. *Историја српске ћирилице*, 208; *О транскрипцији српскословенских текстова*, с. 72.

¹⁷ Форма за мушки род *вѣсь* изговарала се наравно, и у народном и у српскословенском језику са *вас*, док су остали наведени облици претрпели у штокавским говорима метатезу групе *вс-* у *св-*.

¹⁸ Уп. П. Ђорђевић. *Историја српске ћирилице*, с. 208—209; *О транскрипцији српскословенских текстова*, с. 72; В. Караџић. *Главне разлике између данашњег Словенског и Српског језика*, с. 55—57; *Примјери српскословенског језика. Саставио их Вук Стеф. Караџић*. — У Бечу, 1857, 24—25.

¹⁹ Ови примери се ортографски наводе на српскословенском, а не на нивоу старословенског језика.

²⁰ „Некадашњи“, да поменемо још једном, због тога што је полугласник у слабом положају престао да се изговара у српскохрватским народним говорима у периоду око X—XI века, тако да се после тога времена у нашим дијалектима чувао, све до XIV века, само онај полугласник који се изговарао, односно који је у поменутом периоду био у некадашњем јаком положају или је постајао јак захваљујући низу фонетских и аналошких моментата.

нашем историјскојезичком знању, полугласник био некада у слабом положају, од чега се изузима финална позиција у речи где се *ь* у српско-словенским текстовима по правилу само писао али се није и изговарао. Дакле, ван ове финалне позиције писани знак *ь* у српско-словенским споменицима после XIV века примао је фонетску вредност вокала *а* и тако се изговарао без обзира на то што се и даље, по правилу, најчешће писао *ь*. Тако је дошло до српско-словенског изговора нпр. *васа, васак, убожаство, множаство, богатство, ваносити, вазраст, вазрадовати се, сатворити* и сл., чему у нашем народном језику одговара: *сва, сваг, убоштво, мноштво, богатство, уносити, узраст, узрадовати се, створити* и сл., јер су у писаним српско-словенским текстовима ортографски потпуно равноправно егзистирали, с једне стране, примери типа *дѣнь, пѣсь, сѣнь, вѣсь* и, с друге стране, случајеви: *вѣса, вѣсакъ, оубожѣство, множѣство, богатѣство, вѣносѣти, вѣзрастѣ, вѣзрадовати се, сѣтворѣти* и сл., што је омогућавало ширу заступљеност изговора *ь* са *а*, односно много ширу вокализацију *ь* у српско-словенском неголи што је то био случај у нашем народном језику.²¹ Ова црта чинила је, свакако, посебно обележје српско-словенског језика, јер је велика фреквентност јављања *а* место *ь* била условљена некадашњом врло честом присутношћу полугласника у старословенском језику, што је, уосталом, општесловенска црта. Та изразита учесталост јављања *а < ь* формирала је извесну необичност српско-словенског језика у овом правцу, извесну егзотику коју опажа нарочито данашњи читалац српско-словенских текстова.

III

Као што је већ речено, полугласник се у српско-словенским текстовима означавао графијом *ь*, што је једна од особина српске редакције старословенског језика. Новија испитивања наших рукописних споменика XIV века показују да се поред употребе *ь*, током овог столећа запажа продирање и знака *ѣ* у српску ћириличку графију, што се тумачи утицајем ондашњег бугарског начина писања.²² Ова нова пракса у писању, употреба *ѣ* код Срба, стабилизовала се нарочито од времена када се на нашем терену осетио снажнији утицај реформисаног бугарског правописа чија се измена у Бугарској, у последњој четвртини XIV века, приписује познатом патријарху Јевтимију. То је било време када се и на српској и на бугарској страни радило на ревизији тадашњих богослужбених текстова и правописа, када је приближавање грчком узору у тим изменама био основни циљ, и када је могло доћи до међусобног културног тицаја ова два јужнословенска народа. Тим утицајем, са бугарске стране, објашњава се присуство слова *ѣ*, као и знака *ѣ*, у српској ћирилици XIV, као и каснијих векова. Када је после пада Бугарске под турску власт 1393.

²¹ Уп. о томе и код мене: *Типови књижевног језика код Срба у другој половини XVIII и почетком XIX века*. — Реферати за VII међународни конгрес слависта у Варшави, Нови Сад (Филозофски факултет), 1973, 40 нап. с. 3.

²² Уп. Олга Недељковић. *Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара*. Београд (Филозофски факултет. Одељење за историју уметности) — Крушевац (Народни музеј), 1975, с. 244.

године дошло до јаког прилива бугарске емиграције у Србију, бугарски начин писања, нормиран реформом патријарха Јевтимија, нарочито у употреби љ и ѕ, учврстио се у српској ћирилици с краја XIV и почетком XV века.²³ Познати спис о правопису Константина Филозофа (Костенечког). *Сказаније о писменех*, који је овај аутор написао по налогу српског, деспота Стевана Лазаревића,²⁴ начињен је, по В. Мошину, с циљем да се превaziђу извесне правописне пометње којих је било код појединих писара у првим деценијама XV века као последица мешања бугарског и српског начина писања. Не улазећи овде у детаљнија разматрања о овом Константиновом делу, које је једна врста вештачке ауторове реконструкције старословенског начина писања на основама дотадашње српске ортографије и не представља наставак ни Јевтимијевог ни српског правописа из XIV века,²⁵ истичемо само то да је у *Сказанију о писменех* предвиђена, поред осталог и употреба слова љ у ондашњој нашој ћирилици, да је заправо тим делом у неку руку санкционисано писање љ код Срба, једне правописне праксе која се, како смо видели, јавила у српкословенским текстовима још током XIV века. Ова, а и друге новине које су на ортографском плану уведене код нас нарочито у последњој четвртини XIV и у првим деценијама XV века, чини одлику тзв. *ресавске правописне школе*. Ова школа свој постанак не везује за настанак Ресавског манастира у Србији, који је познатији под именом Манасија, који је сазидан почетком XV века, у коме је за време деспота Стевана Лазаревића био организован јак писарски, преписивачки и преводилачки центар и по коме је поменута школа добила своје име — већ за ранији период, за XIV век, када је, како је речено већ у овом раду, дошло до снажног утицаја грчког правописа на ћирилично писање код Срба.

Слово љ употребљавало се у српкословенским споменицима најчешће по правилима која су за бугарски правопис регулисана ортографском реформом патријарха Јевтимија, а то је да се љ пише за одређену фонетску вокалску вредност, а љ — као слово без икакве гласовне вредности (да се пише иза сугласника на крају речи, на пример).²⁶ у складу с тим љ се писало код нас у префиксима и предлозима где је имало фонетску вредност а, што је у вези са рефлексом полугласника у српкословенском језику, о чему је у овом раду већ било речи. Тако су се примери, написани у духу поменуте ресавске правописне школе: *вѣведење*, *вѣзнесење*, *сѣборѣ*, *сѣшѣствіе*, *вѣ нѣмѣ* и сл., а које срећемо у српкословенским те-

²³ Уп. В. Мошин. „Револуције“ у историји старог српског правописа, с. 474; О. Недељковић. *Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара*, с. 244; С. Новаковић. *Љ у српско-словенској и бугарско-словенској књижевности од XV вијека на даље*. — Рад, Загреб (ЈАЗУ), 1878, књ. XLIV, 150—174.

²⁴ О. Недељковић истиче да је ово дело Константин Филозоф написао после 1423 године (*Правопис „ресавске школе“ и Константин Филозоф*. — *Стара књижевност*. Приредио Ђорђе Трифуновић, Београд (Нолит. Српска књижевност у књижевној критици. Друго издање 1), 1972, с. 486) — насупрот години 1418 која се као време настанка *Сказанија о писменех* помиње у књизи: *Историја на бѣлгарска литература. 1. Старобѣлгарска литература*. С., 1963, с. 317.

²⁵ Уп. В. Мошин. „Револуције“ у историји старог српског правописа, с. 472; О. Недељковић. *Правопис „ресавске школе“ и Константин Филозоф*, с. 491.

²⁶ Уп. В. Мошин. „Револуције“ у историји старог српског правописа, с. 472, 473; О. Недељковић, *Правопис „ресавске школе“ и Константин Филозоф*, с. 488; Б. Конески. *Од историјата на јазикот на словенска писменост во Македонија*. Скопје (Македонска книга) 1975, с. 16.

ктовима од XV века наомамо, читали са *а* место *ѡ*: *аведеније, вазнесе-није, сабор, сашаствије, ва њем* и сл.²⁷

У столећима која следе, у XVI, XVII и у првој половини XVIII века, употреба слова *ѡ*, у фонетској вредности вокала *а*, била је у великој мери стабилизована у српскословенским текстовима, што је, у осталом, општепозната чињеница. У немогућности да овом приликом улазимо у шире потврде употребе овога слова, што можда није ни неопходно, задовољимо се помињањем само следећих података. Путопис српског патријарха Арсенија III Црнојевића, писан 1682 године српскословенским језиком са елементима нашег народног језика, садржи поред примера: *вазвратисмо, ваздающе, ва пут* и сл., и случајеве: *възвратих, възвратисмо, възвратише се, въздасмо, въ пут* и сл., што јасно показује да се знаком *ѡ* у другој групи примера означава вокал *а*.²⁸ Друга употреба слова *ѡ* у српској ћирилици (од XIV века) учврстила је потпуно ово слово у нашем граfiјском систему тако да овај знак сасвим нормално заузима своје место, поред других ћириличких слова, у рукописном *Буквару* Кипријана Рачанина, писаном 1717 године за потребе угарских Срба.²⁹ Гаврило Стефановић Венцловић, српскословенски писац такође код угарских Срба у првој половини XVIII века, у својим рукописима често употребљава тада већ традиционални знак *ѡ* (поред *ѡ*) којим обележава вокал *а*: *сѡстало се, сѡжећи, сѡтире, сѡхранѡйте, сѡгрѡшенѡа* и сл.³⁰

Половином XVIII века, као што је добро познато, српскословенски као књижевни и црквени језик био је замењен рускословенским језиком. Паралелно са примањем, ширењем и учвршћењем овога новог типа црквеног језика за Србе, ишло је, наравно, и примање новог начина писања, рускословенског, које се у неким особинама разликовало од српскословенског. Дотадашња егзистенција *ѡ* у српскословенској писмености није била угрожена усвајањем рускословенске ортографске стихије јер се овај знак такође употребљавао код Руса од давнина. Међутим, са усвајањем рускословенског начина писања на нашем подручју, знак *ѡ* је престао да има фонетску вредност означавања амогласника *а* и свео се на „безгласно слово” изједначивши се у томе са *ѡ*. Само ортографску, а не и фонетску функцију, имали су знаци *ѡ* и *ѡ* у рускословенском правопису. Поједини српски писаци друге половине XVIII и с почетка XIX века испуштали су, мање или више организовано, *ѡ* (*а* и *ѡ*) не само у својим писаним већ и у штампаним делима грађанском ћирилицом.³¹ Први аутор који је, поред других слова, избацио из српске ћирилице слово *ѡ* био

²⁷ Уп. П. Ђорђевић. II. Књижевни језик, с. 511: *Старословенски језик*. Нови Сад (Матица српска), 1975, с. 226.

²⁸ Уп. код мене: *Особине граfiје и језика путописа патријарха Арсенија III Црнојевића из 1682 године*.—Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1965, с. 137.

²⁹ Уп. фотокопију странице из овог *Буквара*, где се даје преглед свих ћириличких слова а међу њима се налази и *ѡ*, у мојим радовима: *О народном језику Јована Рајића*. Нови Сад (Матица српска), 1964, сл. 7; Слово *ѡ* пре Вука. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад (Матица српска), 1963, књ. VI, сл. 4.

³⁰ Уп. В. Јовановић. *Гаврило Стефановић Венцловић*. — Српски дијалектолошки зборник, Београд, 1911, књ. II, с. 145, 146.

³¹ Такав је био нпр. Д. Обрадовић, затим С. Текелија, П. Соларић, Ј. Дошенић и др. (уп. код мене: *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице*.—Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1967, књ. X, с. 194.

је Сава Мркаљ. Он је 1810 г. објавио у Будиму књижицу *Сало дебелог јера либо азбукопротрес* — чији је сам наслов ироничан на рачун знака *ѣ* — у којој је поменути аутор реформисао нашу ћирилицу на модеран начин, први пут откад Срби пишу овим писмом.³² Четири године касније, 1814, Вук Караџић је прихватио реформисану Мркаљеву азбуку, служио се њом и у њеном усавршавању отишао даље: 1818 године створио је наше данашње ћирилично писмо које је довео до савршенства, у којем за сваки глас постоји само један одговарајући знак. Међутим, *ѣ* је остало и даље да егзистира у Вуковој ћирилици. Овај велики реформатор нашег књижевног језика, писма и правописа доделио је знаку *ѣ* једну специјалну ортографску функцију, службу означавања вокалног *р* у позицијама иза самогласника: нпр. *заѣрзати*, *заѣрзати*, *поѣрвати се* и сл. или испред вокала *-о < л-*: *умѣо*, *продрѣо* и сл.³³ Овај Вуков начин позиционог обележавања вокалног *р* остао је, пре свега, одлика Вуковог писања. У нашем практичном писању ово није било широко прихваћено у другој половини XIX века,³⁴ а нарочито не у првим деценијама XX века када се дефинитивно напушта поменуто Вуково означавање вокалног *р*, јер се у свим позицијама у речима тај глас почео означавати словом *р*. И тако је *ѣ* напустило заувек српску ћирилицу у коју је бугарским утицајем спорадички продирало у XIV веку, а после правописне реформе бугарског патријарха Јевтимија организовано се стабилизovalo у нашем писању где је, иако врло ограничено, егзистирало чак до почетка друге половине XIX столећа (Опширнију и нешто измењену верзију овога рада В. У Зборнику за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1977 књ. XX)

³² Уп. код мене: Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице, 191—198; Резултати новијих проучавања историје српскохрватског језика у средњошколској настави. (Реформа ћирилице Саве Мркаља). Књижевност и језик, Београд, XIX/1972, бр. 2—3, с. 12—20; М. Окука. Sava Mrkalj als Reformator der serbischen Kyrilliza. Mit einem Nachdruck des Salo debeloga jera libo Azbukoprotres. München (Verlag Otto Sagner. Slavistische Beiträge, Band 91), 1975, р. 5—123.

³³ П. Ивић. О Вуковом Рјечнику из 1818. године, 66, у књизи Сабрана дела Вука Караџића. Књига друга; Српски рјечник (1818). Београд (Просвета), 1966.

³⁴ У нашим штампаним текстовима овога времена, код појединих писаца, среће се и употреба *ѣ* место *р* у поменутим случајевима: *умѣо*, *продрѣо* и сл. (уп. нпр. у штампаним делима Јакова Игњатовића, српског ћисца из Војводине друге половине XIX века: др Ј. Јерковић. Језик Јакова Игњатовића. Нови Сад (Матица српска), 1972, с. 48).